

МОВА І ЧАС

Світлана Єрмоленко,
Світлана Бибик

НА КРИЛАХ РАДІОЕФІРУ (ДО 90-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО РАДІО)

У листопаді 2014 року Українське радіо відзначило своє 90-річчя...

Б. С.: Світлано Яківно, коли чуємо зараз, восени, з радіоефіру, що Українське радіо відзначає свій ювілей, то чи не виникає у Вас бажання пригадати, як мовознавці співпрацювали з радіо, що з озвученого і рекомендованого як норма колись залишається актуальним і сьогодні?

С. С.: Дев'яносто років – упродовж майже цілого сторіччя! – в радіоефірі жило й, незважаючи на відверту чи приховану цензуру, розпросторювалося українське літературне слово. З погляду історії української мови й вироблення її літературного стандарту це дуже короткий відтинок часу, але для кількох поколінь мовців, які засвоювали через радіомовлення норми усної літературної мови, – це ціла історична доба. Змінювалися диктори, редактори, режисери, а також учасники радіопередач – представники різних поколінь, різних соціумів, носії різних діалектів української мови. Вони наповнювали радіоефір звучанням живого слова.

Б. С.: А що Ви розумієте під поняттям „живе слово”?

С. С.: Справді, цей вислів нині сприймається як всуціль жива усна літературна мова, невідготовлене, спонтанне спілкування. А от починалося радіомовлення з відтворення писемних

текстів, бо літературна мова була інструментом поширення офіційної інформації. І „живе слово” треба сприймати як слово усне. До речі, увага до усної форми української літературної мови, а отже, й до культури мови помітно зросла в 60-ті роки ХХ ст. Науковці вивчали стильові різновиди усної літературної мови, взаємодію літературної мови і діалектів. Функціонування літературної мови в радіоефірі теж привертало увагу мовознавців і широкого кола радіослухачів.

Б. С.: Тож як починалася співпраця радіо з мовознавцями? Для чого вона була потрібна?

Є. С.: Саме в 1960-ті роки працівники радіо почали тісно співпрацювати з Інститутом мовознавства АН УРСР. В Інституті часто можна було побачити заслуженого диктора М. І. Погрібного. Разом із професором М. А. Жовтобрюхом вони обговорювали питання літературного наголосу і вимови.

У радіокомітеті регулярно проводили навчання-зустрічі (по-сучасному – *майстер-класи*) мовознавців і дикторів, редакторів передач. Але найтриваліша, найтісніша і найпредметніша виявилася співпраця Інституту з редакцією радіопередачі «Слово про слово». Її багаторічним редактором була Н. К. Бойко. Сьогодні вона згадує, що в умовах тодішньої цензури творцям радіопередачі вдалося доносити до радіослухачів (а дрогове Радіо займало тоді вагому нішу в інформаційному просторі) інформацію про життя українського слова, про те, як його плекають письменники, актори, журналісти. Це був формат літературно-художньої передачі з відповідним музичним оформленням. Українське мовлене слово доносив ефір у найвіддаленіші куточки України, єднаючи мовців і витворюючи ідеал гарної, вишуканої, або, як тепер кажуть, *елітної літературної мови*. Естетика радіомовлення, дібрані взірцеві тексти створювали позитивне психоемоційне тло для сприйняття і засвоєння літературної норми.

Із відстані часу цікаво простежити, які складні випадки слововживання, наголошування, вимови ставали предметом обговорення в радіопередачах. Адже передача «Слово про слово», з одного боку, пропонувала художньо-естетичні зразки мови, а з другого – давала відповіді на конкретні питання мовної практики, спричинені хитанням літературної норми, тенденціями її

розвитку, стильовими особливостями, стилістичною функцією варіантів. Прикметно, що відповіді так само були побудовані на використанні художнього стилю, мови фольклору. Апелюючи до словників, де закріплена норма, автори радіоматеріалів знову-таки звертаються до художнього слова. Тобто естетичний принцип виявився визначальним у культивуванні й установленні норми. І це закономірно. Коли тексти звучать не як правило, що його треба завчити, а як невимушене слововживання, то вони найдієвіші в процесі засвоєння літературної норми.

Б. С.: Цікаво. Підготовлено чимало матеріалів для радіоєфірів. Невже нічого не збереглося, все лишилося на тепер уже старих носіях?

Є. С.: За матеріалами зворотного зв'язку радіопередачі «Слово про слово» із слухачами було підготовлено науково-популярне видання «Життя слова» (К., 1978. Автори – В. М. Русанівський та С. Я. Єрмоленко). Майже через півстоліття можна побачити, що порушені тоді питання культури мови є актуальними й сьогодні.

Б. С.: Погортаймо разом, погляньмо, що актуалізується в мові й зараз, що залишається предметом дискусії, культуромовних рекомендацій? Над чим ми б'ємося і через сорок років?

Є. С.: Скажімо, про дієслово *займатися* йдеться чи не в усіх посібниках з культури мови. Але й сьогодні часто звучить *Мій син займається у третьому класі*. Лексичної норми дотримано у фразі: «Мій син вчиться/навчається у третьому класі».

Б. С.: Зачекайте, Світлано Яківно. Ми, батьки, між собою ніби безпомилково, впевнено говоримо: „Моя донька *займається плаванням, малованням*”. Це теж неправильні вислови?

Є. С.: З погляду сучасної норми бажано розрізняти офіційну інформацію (Дитина відвідує секцію з плавання) і усну розмовну – *Дочка займається плаванням*. Або *Дочка ходить на плавання*. Тобто час реабілітував один із видів слововживання дієслова *займатися* (див.: Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Життя слова. – К., 1978. – С. 12; Далі покликання на сторінку).

Б. С.: Дивіться, яка актуальна пара *виборний – виборчий*. Я бачу, у довіднику чимало матеріалу про особливості вживання книжних слів і зворотів.

Є. С.: Так. Для мовної практики й досі залишаються проблемними конкретне розрізнення значення слів *виборний* – *виборчий* (С. 14), уживання прийменникових відмінків із словами *подібний до...*, *схожий на...* (С. 14). Часом потреба диференціювати значення слів мотивована спеціальною підготовкою мовців для оволодіння нормами професійного спілкування. Йдеться про розрізнення слів *інвентар* і *реманент* (С. 16).

Б. С.: Світлано Яківно, на початку нашої розмови Ви згадали, що прикметними були розмови в Інституті мовознавства на теми правильної вимови слів. Звичайно, для усної мови хоч підготовленої, хоч відтворювальної, для читання текстів, ці питання завжди актуальні. Цікаво, а які слабкі норми вимови чи наголошування відзначали Ви і Віталій Макарович Русанівський у радіоефірі 60-70-х років ХХ століття?

Є. С.: Окремий розділ у виданні „Життя слова” присвячено літературній вимові та наголосу. Він може бути довідником для сучасного мовця, насамперед для майбутніх журналістів, сучасних дикторів радіо і телебачення, які мають культивувати орфоепічні норми, щоб з ефіру чи зі сцени не лунали слова з м’якими шиплячими, оглушеними дзвінкими приголосними, щоб не було у вимові редукції звуків, складів. Адже такі помилки спричинюють нерозбірливість, нечіткість висловлювання й справляють враження недбалої вимови. Посібник «Життя слова» зафіксував поширення під впливом діалектного мовлення неправильного наголошування дієслів, зокрема у префіксальних формах, а також особових дієслівних форм: *піднЕсти*, *привЕсти*, *везЕмо*, *несЕте*, *кАжу*, *рОблю* тощо (С. 21).

Б. С.: Справді, торік ми організовували в нашому Інституті круглий стіл про мову засобів масової інформації і наводили ці самі приклади... На жаль, ця норма не вирівнялася, виявилася слабкою. Поширена думка (здається, її узагальнила в одній із праць Н.Д. Бабич), що еталоном для акцентуаційних норм є жива народнорозмовна мова, тому вони частіше змінюються, відбувається їх уточнення, що (разом із впливом діалектного мовлення та поширеної російськомовної практики) є однією з причин появи типових помилок у наголошуванні слів.

Є. С.: Ця думка цілком слушна. Тогочасні спостереження за культурою усної мови виявляли не лише помилки у вимові, але

й динаміку орфоепічної норми. Наприклад, функціонування сучасного наголосу у слові *доброзичливий* поряд із давнішим *дорозичливиий* (С. 23). Прикметно, що міркування про наголошування слів не могли оминати поетичної практики, рекомендацій запам'ятовувати правильний наголос із віршової мови. Якщо для таких слів, як *ненАвисть* (*Тільки той ненАвисті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка), можна знаходити приклади літературного/нелітературного наголошування в поетичній мові, то для засвоєння нормативного наголошування числівників на зразок *одинАдцять, чотирНАдцять* єдиний шлях – запам'ятати цей наголос!

Радіослухачі чули, а читачі згодом могли прочитати про стилістичну роль звукових фонетичних засобів мови: *дівчина – дівчИна* (С. 25-27).

Б. С.: А які ще Ви можете навести приклади слабкої норми, що засвідчена в літературному слововживанні середини ХХ століття?

Є. С.: Є чимало у довіднику статей про уточнення значення слів, щодо яких норма була нестійкою, слабкою. Характерні хитання у мовній практиці 60-70-х років ХХ ст. спостерігаємо і нині. Так, можемо почути, що *сторінку в книжці перевертають*, а треба – *перегортають* (С. 56).

Б. С.: Якщо ми взагалі спостерігаємо повторюваність і порушень літературної норми, і варіантність у слововживанні, яка не зникає, а залишається предметом для „актуальних питань культури мови”, то, можливо, мовознавці взагалі помиляються, коли говорять про усталені, так звані прескриптивні норми?

Є. С.: Насправді варто розрізняти сильні й слабкі літературні норми. За сильними нормами простежується тривала традиція, усвідомлення мовцями того, що ці норми визначальні для вирізнення мови з-поміж споріднених мов, для виявлення її структурних особливостей на всіх рівнях. Слабкі норми пов'язані з периферійними ознаками літературного еталону.

Б. С.: Звернімося ще до матеріалів довідника. Чи зберігають його сторінки щось таке актуальне, що дихає часом, у якому ми живемо і мовимо? Ці речі прийнято кваліфікувати як моду в мові.

Є. С.: Пошуки стилістично виразного слова часто нагадують рух по спіралі. Це бачимо на функціонуванні, наприклад,

таких слів-синонімів, як *нині* – *сьогодні* (С. 105), *відтак* – *потім, тоді, згодом; отже, тому* (С. 95). У сучасних книжних стилях слова *нині*, *відтак* частотні, а в 60-70-ті роки ХХ ст. вони справляли враження стилістично маркованих мовних знахідок. Мовознавці застерігали: «Важливо, щоб стилістичне забарвлення слів *нині*, *нинішній* не втрачалося, щоб вони не стали спочатку нейтральними, а потім і висловами-штампами» (С. 105). У мовній практиці досить швидко незвичне стає звичним, як, скажімо, модне сьогодні слововживання *цьогогоріч*, *сьогогоріч* замість *цього року*. Автори не випадково звертають увагу на проблему влучного слова і моди. Вона найбільше стосується публіцистичного стилю, публічної мови, розрахованих на те, щоб привернути увагу слухачів.

Б. С.: А що із радіопередач „Слова” стало традиційним на десятки років?

Є. С.: В усі часи актуальні теми правопису імен, прізвищ та інших власних назв. Автори радіопередач не лише рекомендували нормативні форми, але й пояснювали історію їх виникнення, мотивували кодифікацію, фіксували динамічні зміни тієї чи тієї літературної норми. Інформація з культуромовних питань у радіоефірі охоплювала всі розділи мовознавства – фонетику, морфологію, лексикологію, синтаксис, стилістику, історію мови. А через цитовані тексти з історії художнього стилю слухач здобував широку культурологічну і наукову інформацію. І хоч у кожному посібнику, підручнику того часу обов'язковим був ідеологічний доважок – покликання на матеріали партійного з'їзду, пленуму тощо, проте цінними й актуальними на сьогодні залишаються спостереження і висновки про ставлення до мови як засобу формування думки. Так, І. К. Білодід наголошував на значенні «природної людської мови у створенні й розбудові асоціативних полів пам'яті, у формуванні і зміцненні самого психофізіологічного апарату мислення, мозку» (С. 188).

Б. С.: Так, ця думка відомого українського мовознавця співзвучна з початком нашої розмови. Адже Ви підкреслили роль естетичного усного слова, яке без спеціально сформульованих правил завдяки потрібному психоемоційному тлу (а тут вагома роль музики як додаткового засобу впливу й ритмомелодики фрази), на якому воно оживає з радіоефіру, саме стає

нормою, бо його приймає загал, колективна мовна свідомість. Прикметно, що радіоканали широко залучають акторів, які володіють майстерністю сценічної мови. Прочитане, сказане ними сприймається як єдність „красиве – правильне”.

Є. С.: Зауважте, Світлано Павлівно, що за понад 50 років як живуть у радіоєфірі культуромовні передачі, зацікавлення ними не знижується. За цей час змінилася сама форма поширення лінгвістичних знань: з'явилися передачі-конкурси („Чорним по білому”), передачі-диктанти. До речі, радіодиктант – цікавий феномен. Як і усна літературна мова, що лунає з ефіру Українського радіо вже 90 років і засвідчує єдність, мабуть, шести поколінь мовців, так і радіодиктант – незабутнє відчуття єдності всієї українськомовної спільноти, громади, члени якої можуть писати українською, впродовж кількох хвилин літера за літерою виводять речення радіодиктанту. Так живе, мислить, дихає в унісон з усією нацією кожний його учасник. «Всеукраїнський радіодиктант національної єдності» започатковано Національною радіокомпанією України у 2000 році. І це вже теж маленька історія Українського радіо.

Які б формати не обирали журналісти для утвердження державної мови через радіоєфір, але для багатьох від шістдесятих років минулого століття радіопередача „Слово про слово” (згодом вона дістала назву ”Слово“) – це щира, проста, невимушена розповідь про красу рідного слова, про норми української мови, про стилістично грамотну, вишукану мову.

Б. С.: Отже, започаткована в 60-ті роки ХХ ст. практика культивування літературного досконалого українського слова через ефір охоплювала не лише норми писемної, але й усної мови. На початку нового століття завдяки радіодиктанту журналісти прагнуть пропагувати й грамотне письмо. Привертає увагу й інформаційно-пізнавальна передача „Всю на глянец”, що виходить на хвилях ефіру FM Галичина. Ця передача популяризує регіонально марковані особливості спілкування. На сайті каналу прочитаємо: „Тільки на файному радіо ви дізнаєтесь, як спілкувались галичани в давнину і які слова при цьому використовували. Ми знаємо „львівську гвару”, а сучасним галичанам – ще й розтлумачимо”.

Нині ми віддаємо належне першій радіопередачі про мову – „Слово про слово”. Саме зусиллями її творців вироблявся науково-популярний радіожанр, який робив доступними власне лінгвістичні знання і залучав слухачів до активного позаефірного діалогу про мову. Через те в радіопередачі певне місце відводили коментуванню листів, а простіше сказати – відповідям на питання дописувачів.

С. С.: І ці коментарі також враховані у нашому виданні „Життя слова”. Доктор філологічних наук, професор Н. М. Соколуб разом із колегою з Інституту мовознавства кандидатом філологічних наук В. А. Ткаченком багато років якраз і виконували цю складну роботу, вони готували відповіді-коментарі до листів радіослухачів.

Б. С.: Я попросила показати кілька таких листів. Ось один із них. Прочитую повністю: *„Доброго дня, шановні ведучі! Прошу в вашій передачі прокоментувати наступне. В коробці разом з придбаним мною приладом був вкладений папірець, на якому я прочитав: «Керівництво з експлуатації». Як на мене, це не дуже вдала калька з російської: «Руководство по эксплуатации». Чи можна вищевказане словосполучення використовувати в українській мові? Яка ваша думка? З повагою Анатолій”*. Світлано Яківно, як Ви вважаєте, чи доречно вжито цей канцеляризм?

С. С.: Звичайно ж, правильно назвати цей документ „Інструкція з експлуатації”.

Б. С.: Як кажуть сучасні автори передачі „Слово”, надходить багато листів, у яких питають про правильне написання складних слів, особливо новітніх. Ось уривок з такого листа: *„Особливо мене цікавить написання слів з медіа-. У пресі і на інтернет-ресурсах трапляються слова «медіапростір» і «медіа-простір», «медіа-відділ» і «медіавідділ» й ін. написані разом та через дефіс. У словнику слова з «медіа-» написані через дефіс. Тож як правильно писати слова із «медіа-»? Адже пишучи ці слова, можна застосувати 2 правила, можливо, тому слова з «медіа-» одні автори пишуть через дефіс, інші – разом. Буду вдячна за аргументовану відповідь”*. Справді, такі питання виникають часто. Тож як писати складні слова з новітніми частинками *медіа-, веб-, топ-, інтернет-* та ін.?

Є. С.: По-перше, йдеться про нові запозичення, правопис яких не усталився, принаймні, він потребує додаткових аргументів щодо вибору написання цих слів разом, а не через дефіс. По-друге, ці іншомовні слова не одного типу. Для таких, наприклад, які мають частини *медіа-*, *інтернет-*, що співвідносні з окремими словами, є мотивація написання їх через дефіс. Інший аргумент – написання разом тих частин, які виконують функцію префіксоїдів. Тим часом Орфографічний словник подає написання всіх згаданих слів через дефіс. Можливо, мовна практика викристалізує в майбутньому правописну норму.

Б. С.: Ще одне дражливе питання – ставлення до іншомовних запозичень. Автори листів – великі партіоти України. Вони хочуть почути з ефіру ствердні, категоричні відповіді, що треба вживати тільки українські слова замість їхніх іншомовних відповідників, як-от: *торги* замість *тендер*, *відбір* замість *кастинг*, *контроль* замість *моніторинг*, *продовження* замість *пролонгація*, *урізноманітнення* замість *диверсифікація* тощо. Чи поставали такі проблеми у 60-70-ті роки, про які ми вже згадували, коли Ви готували матеріали до радіоефіру?

Є. С.: Такого засилля іншомовних слів тоді ще не було. Ось гортаю нашу книжку „Життя слова”. У розділі „Звідки походить слово” є інформація про іншомовні слова, зокрема, йдеться про пари слів *елегантний* – *вишуканий* (С. 114), *симпатія* – *прихильність* (С. 116), *репрезентувати* – *представляти* (С. 121). Пояснення щодо доречного вживання конкретного слова дуже короткі: „помітно зростає сполучуваність слова в сучасній мові”, „слово властиве переважно мові наукової літератури”.

Б. С.: Потік питань, які певною мірою і допомагають авторам „Слова”, доволі активний. Мене зацікавила фраза з листа: „Ми постійно слухаємо дротове радіо. Дуже хотілося б побачити дикторів радіо на екранах телевізорів”. Як гадаєте, Світлано Яківно, чим спричинене таке бажання?

Є. С.: Найперше, що спадає на думку, – слухачам цікава розмова про життя слова. Вони хотіли б розширити кількість інформаційних каналів, щоб науково-популярна передача про мову була й на телебаченні. Адже телебачення дає змогу побачити конкретного мовця, а його мову сприйняти як ситуацію безпосереднього спілкування, невимушеного діалогу.

Цей діалог триває...